

TURK XOQONLIGI DAVRIDA O'RTA OSIYO XALQLARINING IQTISODIY VA IJTIMOIY HAYOTI

Mirzayeva Diloromxon Mashrabjon qizi
Farg'ona davlat universiteti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyoda hukmronlik qilgan Turk xoqonligida ijtimoiy va iqtisodiy hayot qay tarzda kechgani va uning manbalarda qanday aks ettirilgani, bu davrning yurtimiz tarixidagi ahamiyati va o'rni haqida so'z boradi.*

Kalit so'zlar: *Turk xoqonligi, jo'janlar, Mug'anxon, savdo-sotiq, urug'-qabilachilik, yer-mulk munosabatlari.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается общественно-экономическая жизнь Турецкого ханства, правившего Средней Азией в раннем средневековье, и то, как она отражена в источниках, значение и место этого периода в истории нашей страны.*

Ключевые слова: *тюркское ханство, джоджаны, Муганхан, торговля, родоплеменные отношения, поземельные отношения.*

Annotation: *This article discusses the social and economic life of the Turkish Khanate, which ruled Central Asia in the early Middle Ages, and how it is reflected in the sources, the importance and place of this period in the history of our country.*

Keywords: *Turkish khanate, jojans, Mugankhan, trade, tribal relations, land relations.*

KIRISH

Turkiy elatlarning keng sharqiy hududlarda qadim-qadim davrlardan buyon yashab, o'zlaridan munosib madaniy iz qoldirib kelganligini juda ko'plab tarixiy manbalar ham tasdiq etadi. Mo'tabar Xitoy manbalari, mashhur «O'g'iznoma», Urxon-Enasoy yozuvlari, Kultegin bitiklari bunga ishonchli guvohdir. Oltoy, Tuva hamda ularga tutash hududlarda turli turkiy qabilalar, chunonchi, Ashin, Arg'u, O'g'iz, To'qqiz o'g'iz, O'ttuz tatar, Qarluq, Qitan, Tolis, Turk, Uyg'ur, To'qri (toharlar), Quriqan, Duba (tuba-tuva) va boshqalar yashardilar. VI asr boshlarida Oltoy o'lkasida siyosiy jarayonlar faollashadi. O'sha paytda hozirgi Mo'g'uliston va qisman Xitoyning shimoliy hududlari ustidan Jujan xonligi hukmronlik qilardi. VI asr boshlarida Oltoydagi turkiy qavmlar orasida Ashin urug'ining mavqei ko'tariladi. Ashin urug'iga mansub Asan va Tuu 460-545-yillarda boshqa urug'larni o'zlariga bo'ysundiradilar va Oltoyda turkiy qabilalar ittifoqiga asos soladilar. Tuuning o'g'li Bumin Tele qabilasini ham bo'ysundiradi. Bumin Jujan xonligiga tobelikdan chiqish uchun kurashadi va 551-yilda Jujan xonining qo'shinlarini yengib, ularni o'ziga bo'ysundiradi [2: 152]. Bumin 552-yilda Xoqon deb e'lon qilinadi va yangi davlat – Turk xoqonligiga asos soladi. Uning poytaxti Oltoydagi O'tukan shahri edi. Xoqonlik tez orada kuchayib, uning

dovrug'i ortib borgan. U ko'p bor Xitoyga yurishlar qilib, uning bir qancha hududlarini bosib olgan. Xitoy podsholigi Turk xoqonligiga har yili o'lpon tariqasida yuz bo'lakdan iborat ipak mato berib turishga majbur bo'lgan. 553-yilda Buminxon vafot etgach, hokimiyatga uning katta o'g'li Mug'anxon (553-572) o'tiradi. Mug'anxon 558-yilda jo'janlarga so'nggi bor qaqshatqich zarba berib, o'z davlati hukmronligini Tinch okeangacha bo'lgan hududlarda mustahkamlaydi. Uning amakisi Istami (unga «Yabg'u» – bahodir unvoni ham berilgan) bo'lsa, bu davrda xoqonlik hududini g'arbga tomon kengaytirib, Yettisuv, Qashqar va boshqa hududlarni egallaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

563–567-yillar davomida Istami yabg'u qo'shinlari eftaliylar davlatiga ketma-ket zarbalar berib, O'rta Osiyo va Kaspiy dengizigacha bo'lgan yerlarni egallashga muvaffaq bo'ladi. Buning oqibatida Eftaliylar davlati qulaydi. Turk xoqonligi O'rta Osiyo erlarini ishg'ol etgach, uning hududlari bevosita Eron chegarasiga tutashadi. Xoqonlik Eron bilan yaxshi qo'shnichilik, savdo-sotiq aloqalarini o'rnatishga intiladi. Shu maqsadda Eron shohi Xusrav 1 Anushervonga turk malikasi uzatiladi, Eronga elchilar yuboriladi. Biroq Turk xoqonining Eronga ikki bor yuborgan elchilari faoliyati muvaffiyatsiz chiqqach, Eronning xoqonlik bilan murosaga bormasligi, uning qat'iy dushmanligi ma'lum bo'ladi. Buning boisi Eron shohining O'rta Osiyo hududlariga da'vogarligida edi. Bu esa, shubhasiz, bir necha bor xoqonlikning Eron bilan urushlar olib borishiga sabab bo'ladi. Istami qo'shinlari Eron shohi Xisrav I ni yengadi. Eron shohlari Turk xoqonligiga 400 ming Vizantiya tillosi hajmida tovon to'lashga majbur bo'ladi[7: 64].

Mug'anxon va uning avlodlari g'arbda Qora dengizga qadar hududlarni zabt etib o'zlariga bo'ysundirganlar. Turk xoqonligi 568 – 569-yillarda o'sha davrning qudratli davlati – Vizantiya bilan iqtisodiy va savdo-sotiq aloqalarini o'rnatishga intilib, so'g'd savdogari Maniakh boshchiligidagi elchilarni u erga yuboradi. Elchilar imperator Yustinian II qabulida bo'ladi. Shundan so'ng Vizantiyannig Zemarx boshliq elchilari xoqonlik davlatiga keladi. Bu esa shu davlatlar o'rtasida o'zaro ishonch va savdo-tijorat munosabatlarini o'rnatishda muhim ahamiyat kasb etgan. Turk xoqonlari O'rta Osiyoda hukmronlik qilsa-da, biroq o'zlari bu hududga ko'chib kelmaganlar. Ular Yettisuv va boshqa hududlardagi bosh qarorgohlarida qolib, bo'ysungan hududlarni mahalliy hukmdorlar orqali boshqarib, ulardan olinadigan soliq-o'lponlar va to'lovlar bilan kifoyalanganlar. Bundan ko'rinadiki, Turk xoqonligi davrida bu hududdagi mavjud mahalliy davlat tuzilmalari, ularning boshqaruv tizimlari saqlanib, ichki siyosat bobidagi mustaqil faoliyatlari davom etgan. Xoqonlik istisno hollardagina o'lkaning ijtimoiy-siyosiy hayotiga aralashgan. Bu narsa ko'proq tashqi siyosat, xalqaro savdo-sotiq masalalariga daxl etardi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Xitoy manbalarida ta'kidlanganidek, Zarafshon, Amudaryo va Qashqadaryo vohalarida bu davrda 9 ta mustaqil hokimlik mavjud bo'lgan: Samarqand, Ishtixon, Maymurg', Kesh, Nahshab, Kushon, Buxoro, Amul va Andxoy shular jumlasidandir.

Ayniqsa, Samarqand, Buxoro, Xorazm va Choch (Toshkent) hokimliklari o'zlariga ancha mustqil bo'lganlar. Buxorxudotlar zarb etgan tanga pullar keng muomalada bo'lgan. Shu bilan birlikda bu nisbatan mustaqil hokimliklar o'rtasida o'zaro kurash, ichki ziddiyatlar ham to'xtovsiz bo'lib turgan. Bu esa mahalliy aholi hayoti, turmushini nochor ahvolga duchor etgan. Masalan, 585–586-yillarda Buxoroda zodagon dehqon va boy savdogarlarga qarshi qo'zg'olon ko'tariladi. Unga Abro'y boshchilik qiladi. Hoqon Qoracho'rin qo'shinlari qo'zg'olonni bostirib, qo'zg'olonchilarni qattiq jazolaydi. Bo'ysundirilgan hududlarni mahalliy hokimlar orqali boshqarish tartibi hoqonlikni zaiflashtira bordi. Natijada VI asrning 80-yillari oxirlarida Turk xoqonligi ikki qismga bo'linib ketadi. G'arbiy turk xoqonligi (uning tarkibiga O'rta Osiyo, Sharqiy Turkiston va Jung'ariya (Xitoyning shimoliy g'arbi) hududlari kirgan). Sharqiy turk xoqonligi (uning tarkibiga Mo'g'uliston hududlari kirgan) [7: 39].

VII asrda g'arbiy hoqonlikda shaharlar rivojlanishi, Eron va Xitoy bilan qizg'in savdo-sotiq va diplomatik aloqalar kuzatilgan. Darhaqiqat, Xitoyda Tan sulolasi (618–907-yil) hukmronligi davrida G'arbiy Turk xoqonligi bilan Xitoy o'rtasida foydali aloqalar keng yo'lga qo'yiladi. Masalan, 627–644-yillarda O'rta Osiyodan Xitoyga 9 marta savdo karvonlari yuborilgan. VII asrning 30-yillarida xoqonlik hududlarini kezgan xitoylik sayyoh Syuan Tsin Issiqko'l, Chu vodiysi, Choch, Samarqand, Buxoro kabi joylarning ancha gavjum va obod bo'lganligini qayd etadi. Tan sulolasi 659-yilda Sharqiy Turk xoqonligini o'ziga bo'ysundiradi. VII asr ikkinchi yarmida ancha kuchaygan Xitoy O'rta Osiyo hududlarini ham o'z qo'l ostiga kiritish payiga tushadi. Biroq 670-yilda tibetliklar bosh ko'tarib, sharqiy Turk xoqonligini yangidan tiklaganlaridan so'ng va bu davlat Xitoy uchun kutilmagan xavf-xatarni keltirib chiqargach, endilikda Xitoy O'rta Osiyoga bo'lgan o'z da'vosidan vaqtincha voz kechadi. Uning endigi butun diqqati Tibetga qaratiladi. Bu davrda O'rta Osiyo hududlarida G'arbiy Turk xoqonligi ta'siri tobora zaiflashib boradi. Bunga mahalliy hokimliklar o'rtasidagi ichki ziddiyatlar, yer-mulk uchun o'zaro kurashlar ham sabab bo'ladi. Bu esa pirovardida bu hududlarning arablar tomonidan bosib olinishiga sabab bo'ldi.

Turk xoqonligining sharqiy yerlaridan farqli o'laroq G'arbiy hududda aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayot tarzi, madaniy darajasi nisbatan yuqori bo'lgan. Negaki, sharqiy hududlarda yashagan ko'pchilik ko'chmanchi turkiy elatlarda urug'-qabilachilik munosablari hamon kuchli saqlangan. Aholining quyi tabaqasi budun yoki qora budunlar deb atalgan. Urug'-qabilaning nomdor vakillari «beklar» deb yuritilgan. Jamoani xoqon va zodaganlar kengashi – «Qurultoy» boshqargan. O'rta Osiyo erlarida esa bu davrda dehqonchilik, bog'dorchilik va uzumchilik sohalari yuksak darajada rivojlangan. O'lkaning Farg'ona, Xorazm va Zarafshon vohalarida ko'plab suv ayirg'ichlar, kanallar, suv havzalari bunyod etilgan. Farg'ona va So'g'dda aholining bir qismi tog'-kon ishlari bilan ham mashg'ul bo'lgan. Bu erlarda oltin, mis, temir eritish, ulardan kerakli asbob-anjomlar ishlash yaxshi yo'lga qo'yilgan. Shuningdek, Iloqda qo'rg'oshin, kumush, Shahrisabzda esa qizil tuz qazib olingan. Xoqonlik davrida shaharlar hayoti xiyla rivoj topgan. Buxoro, Samarqand, Ishtixon, Toshkent, Isfara,

Qubo (Quva), Koson kabi shaharlar o'sha davrning ancha taraqqiy etgan hunarmandchilik va savdo-sotiq markazlari hisoblangan. Buyuk ipak yo'li bu shaharlarning xalqaro savdoda faol ishtirok etishini ta'minlagan. O'rta Osiyolik qo'li gul hunarmandlar, to'quvchilar, zargarlar, miskaru temirchilar, ko'nchi-yu qurolsozlar ishlab chiqargan nafis, xaridorgir buyumlar, asbob-anjomlar turli yurtlarga yuborilgan. Mahalliy hunarmandlar ishlab chiqargan rangli shishalar, zotdor otlarga xalqaro miqyosda talab katta bo'lgan [5: 103].

Bu davrning o'ziga xos muhim o'zgarishlaridan yana biri – bu O'rta Osiyo kulolchiligi hunarining yuksak san'at darajasida rivojlanganligidir. Bu davrda ham yurtimizda moddiy va ma'naviy madaniyatning yangiyangi betimsol namunalari yaratildi. Turli olimlar mutaxassislar bahsiga sabab bo'lgan Turkiy-run, O'rxun-Enasoy yozuvi, Kultegin bitiklari, Bilga xoqon yodnomasi va shu singari noyob topilmalar turk yozma madaniyatning qadimiyligi va rang-barangligiga guvohlik beradi. 1970-yilda Almati yaqinidagi «Issiq» degan joydan topilgan va fanga «Issiq yozuvi» nomi bilan kirgan turkiy yozuv ham bizning yozuv tariximizga oid qarashlarimizni yanada boyitadi. Endilikda topilgan noyob ashyo-dalillar asosida turkiy yozuvning tarixi miloddan avvalgi II – I asrlarga borib tutashishi ma'lum bo'ldi. Turonzaminda turkiy yozuv bilan bir qatorda so'g'd va xorazm yozuvlari ham keng qo'llanilgan. So'g'd yozuvi 22 ta belgidan iborat bo'lib, chapdan o'ngga qarab yozilgan. Shaharlarda so'g'd-turk ikki tilliligi rasmiy odat bo'lganligi haqida Mahmud Qoshg'ariyning «Devoni lug'atit turk» (XI asr) asarida ham qayd etib o'tilgan [3: 69]. Bu yozuvlarda ulug' ajdodlarimizning katta tarixi, boy madaniyatiga oid mislsiz ma'lumotlar aks etgan. Yana shu narsa diqqatga sazovorki, o'sha davrlarda ulug' ajdodlarimiz o'z navqiron nasllari to'g'risida ham muttasil qayg'urganlar. Shu boisdan o'smir 5 yoshga to'lishi bilan uni bilim olishga yo'llab, dastavval, xat-savod va hisob-kitobni o'rganishga jalb etganlar. Bolalar o'smir-balog'at yoshiga etgach esa ularni dunyo tanish, savdo-tijorat ishlarini o'rganish uchun maxsus vakillar homiyligida xorijiy ellarga yuborganlar. Turk xoqonligida yashagan xalqlarning diniy e'tiqodi, tasavvurlari ham turlicha bo'lgan, ko'p xudolilik hukm surgan. Bu esa ularda turli xil osmoniy va yer jismlari – quyosh, oy, yersuv, hayvonlar va boshqa narsalarga sig'inishlikni keltirib chiqargan. O'rta Osiyo xalqlari orasida zardushtiylik dini bilan bir qatorda joylarda buddizm, moniylik, xristianlik dinlariga e'tiqod qilishlik ham keng rasm bo'lgan. Bu narsa qadimgi ajdodlarimizning tor, biqiq holda hayot kechirmasdan balki boshqa ko'plab qavmlar, elatlar bilan bog'lanib, aralashib, ma'naviy jihatdan yaqinlashib hayot kechirganliklaridan dalolat beradi [11: 165]. O'rta Osiyo xalqlari orasida tasviriy san'at o'ziga xos uslubda rivojlangan. Jumladan, Varaxsha xarobalaridan topilgan saroy binolari devorlari peshtoqlariga bitilgan rang-barang, bir-biridan nafis va jozibador rasm-suratlarini (qurollangan yoxud ov qilayotgan jangchi askarlar, oq fillar, tuyalar, otlar va boshqa xil hayvonlar, parranda-yu darrandalar va hokazo) ko'zdan kechirar ekanmiz, bunda ajdodlarimizning noyob iste'dodi va aql-zakovatiga tan beramiz va bundan o'zimizda g'urur tuyamiz.

XULOSA

Shunday qilib, Turk xoqonligi o'z davrida keng hudularga yoyilgan eng yirik davlat bo'lgan. Uning hukmdorlari Xitoy, Eron va Vizantiya bilan bo'lgan munosabatlarda uzoq yillar o'z ta'sirini o'tkazganlar. Shu bilan birgalikda xoqonlik davri moddiy va ma'naviy madaniyati, uning nodir namunalari Turonzamin xalqlarining to'laqonli turmush tarzini o'ziga xos yo'sinda aks ettirib qolmasdan, ular bobokalonlarimiz dahosining teranligidan, ularning yuksak ijodkorligi, izlanuvchanligidan ham shahodat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T.: “O'zbekiston tarixi” jurnali, 1999 yil 1-son;
2. Abduzohur A. “Turkiy xalqlarning tillari va tarixi” .- T.: “O'zbekiston adabiyoti va san'ati” gazetasi, 8-son, 1993-yil 19-fevral;
3. Abdurahmonov G. O'zbek xalqi va tilining shakllanishi to'g'risida. T.: TDSH 1999;
4. Ahmedov B.A. O'zbekiston xalqlari tarixining manbalari.-T.: O'qituvchi, 1991;
5. Jabborov I. O'zbek xalqi etnografiyasi. – T.: O'qituvchi, 1994;
6. Mahmud Koshg'ariy. “Devonu lug'otit turk”. – T.: Fan, 1963;
7. Nasimxon Rahmon. Turk xoqonligi. – T.: Abulla Qodiriy, 1993;
8. Rahmonov N., B.Matboboyev. O'zbekistonning ko'hna turkiy-run yozuvlari. Toshkent, “Fan”, 2006;
9. Soatova G. “O'zbekistonda O'rxun-Enasoy yofgorliklari tadqiqi” O'zbek tili va adabiyoti jurnali, 2020-yil, 6-son;
10. Айдаров Г. Язык орхонского памятника Билге Кагана, Алмаата, 1966;
11. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии, Москва, 1964;
12. Малов С.Й. Енисейская письменность тюрков, Москва, 1952;
13. Рахманов Н. Новые находки Ферганы. – Ош-3000, том 3, Бишкек, 2000.